

Етюд 7. ЛІТЕРАТУРА – МИСТЕЦТВО СЛОВА

Таїна перетворення звичайного побутового слова у слово художнє, яке будить думку і почуття, сіє радість і тривогу, кличе на подвиг, допомагає в горі, збагачує в труді і радості...

Над нею задумувались філософи і літературознавці, психологи і методисти, письменники і вчителі.

Вона покликала до життя роздуми Аристотеля і Гегеля, Івана Франка і Яна Парандовського, Л.С. Виготського і О.О. Потебні, В.В. Виоградова і Л.І. Тимофєєва, М.М. Гіршмана і В.В. Кожінова, В.І. Єрьоміної і І.О. Синиці, а також дослідників нашого часу, в числі яких не можна не згадати Пустовойта П.Г., Г.О. Винокура, П.В. Білоуса, О.В. Слоньовської, Т.Д. Полозової, Л.Ю. Максимова та ряду інших.

Досліджуючи взаємозв'язки слова і образу, вони відкрили, що образ у літературі двоєдиний – він форма ідеї і зміст слова (Л.І. Тимофєєв), що слово – є формою образу (В.В. Кожінов)¹.

В духовний світ літературознавців і методистів увійшли і здивування Яна Парандовського перед «алхімією» художнього слова, і бачення В.Г. Белінським літератури як мислення в образах і розуміння невичерпності образу поняттями.

Проте, мабуть, потрібно зупинитись і на тому, що іноді незаперечні факти, ставши звичними стереотипами мислення, поступово втрачають яскравість їх сприйняття, а відтак і розуміння.

Цим можна пояснити певну втрату відчуття гостроти проблеми вивчення літератури саме як одного з видів мистецтва – мистецтва слова, привнесення в методи і прийоми її вивчення видів і форм роботи, які не відповідають її мистецькій природі, ведуть до послаблення її духовного впливу і виконання нею тієї ролі, в ім'я якої вона введена в навчальний план школи.

Недостатньою увагою до ідеї вивчення літератури як мистецтва слова можна пояснити затухання глибини сприймання художнього твору, збіднення розуміння образів літератури як носіїв високих духовних сутностей, а відтак і послаблення їх збагачуючого впливу на духовний світ частини учнів.

Але література не тільки один із найпоширеніших видів мистецтва. Вона є одним із найдавніших його видів, **КОЛИСКОЮ**

¹ Кожінов В.В.. Слово как форма образа. – В кн.: Слово и образ.: Просвещение, 1964. – С. 3-52.

людської **духовності**. Прийшовши в життя в іпостасі міфів, легенд, ритуальних і календарних пісень, казок і притч, література з самого початку свого існування виражала здивування перед величию світу, тривоги і радощі людини, її біль і любов.

Художнє слово переконувало і втішало, навіювало радість і впевненість. Воно допомагало перебороти страх, кликало на подвиг, будило мужність і відвагу. Воно було потрібне мисливцю і землеробу, воїну і мандрівнику, несло надію матері і спокій дитині.

Воно розвивало в людині людину, було і є одним із найважливіших чинників, що забезпечили буття на нашій планеті Людини Розумної – Homo Sapiens.

У таємничій глибині художнього слова відобразилась історія становлення людської духовності в усій повноті її високої і трагічної сутності. Художній образ став втіленням пошуків і тривог людини, її прагнень до щастя, добра і правди.

В людський духовний світ навіки ввійшов Прометей з його подвигом в ім'я людського добра. Все нові покоління відкривають для себе Дон-Кіхота як втілення душевної безкорисливості й честі, Гамлета як носія високої муки вибору між обов'язком справедливості і шляхами його здійснення, Касандру з її трагедією бачення майбутнього і недовірою людей до її передбачень - та тисячі інших носіїв високих духовних сутностей.

В цілому в мистецьких образах в літературі відобразився духовний філогенез людства, що є одним із найцінніших його надбань і формує духовний онтогенез кожної окремої особистості.

І це закономірно, бо для становлення Людиною Розумною людському індивіду недосить лише того, що необхідне для його фізичного росту і розвитку. Про це свідчать, зокрема, факти виховання людських немовлят вовками. І хоч ці діти виростили фізично, людьми вони стати не могли. Не може зробити Мауглі людиною ні Батько-Бовк, ні Мати-Бовчиця, ні пантера Багіра. Тому, як засвідчує Р. Кіплінг, його героєві необхідно повернутися до людей.

Людська дитина в сім'ї самою атмосферою побуту і традицій вводиться у духовний світ людей. Цей шлях починається з колискової, - в словах і лагідному звучанні мелодії дитина відчуває вияв ласки і добра.

Вона довірливо прислухається до "Сороки-Ворони", яка діткам кашку варила, і хоч ще не розуміє слів, але в виразі очей метері, в тоні її голосу вловлює те, що пробуджує її радість і

стимулює прагнення вслухатись і зрозуміти смисл слів. І цей смисл поступово розкривається перед нею, породжуючи розуміння мови і стаючи основою перших моральних уявлень: щоб їсти, треба з усіма і дровця носити, і кашку варити, і бути таким, як усі інші.

А потім у дитяче життя прийдуть казки – з образами Баби-Яги, Коцея Безсмертного, русалочок і домовиків, і світ перед підростаючою людиною постане у своїй чарівності і таємничості, у постійній суперечності Добра і Зла.

Образи і ситуації казок, легенд, пісень будять і розвивають уяву, уява сформує почуття), а все це разом узяте виробляє здатність до творчості, розвиває дитину і збагачує її духовно.

Тому можна конкретизувати і водночас узагальнити виражену вище думку: духовний філогенез нації, народу, людства формує духовний онтогенез окремого індивіда, який набирає національних духовних рис і стає представником нації, людства в цілому, особистістю з внутрішнім духовним світом, Людиною Розумною - Ното Sapiens. І провідною силою на цьому шляху виступає мистецтво слова - література - та усна, фольклорна основа і все те, що потім увійшло у літературу писемну: вірші, казки, оповідання, повісті і.т.д.

Тому не можна не погодитися з авторами, які стверджують, що видатними людьми відомі особистості в першу чергу ставали не тому, що закінчували університети, а тому, що в дитинстві у них були бабусі, які відкривали для них світ казок, - вчили уявляти, переживати, фантазувати. Про це свідчать, зокрема, спогади О. Довженка, його «Зачарована Десна», згадки О. Пушкіна, присвячені Арині Родіоновні, саме про те, як впливали на нього її розповіді:

«Від жаху я не шевельнусь, бувало,
Не чуючи ні ніг, ні голови».

Під впливом уяви виникають і розвиваються почуття. А під впливом почуттів - формується уява - це два взаємопов'язаних процеси, як переконливо довів у свій час Л. С. Виготський², відкривши закон реальності почуттів, це підкреслює Іван Франко³. Уява і почуття формують здатність до творчості.

Так народжуються Поети й Мислителі...

В цьому - духовна сутність літератури - незалежно від того, чи це твір письменника, чи народні казки або легенди, чи сповнена глибокого почуття пісня. Головне – це мистецтво слова в дії.

² Виготський Л.С. Психологія искусства. – М.: Педагогика, 1987. – С. 146-147.

³ Франко Іван. Із секретів поетичної творчості. Твори в 50-ти т. Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 45-119

Література - мистецтво слова - є одним із найважливіших предметів сучасної школи. Одним із найважливіших не тільки тому що це єдиний вид мистецтва, який вивчається протягом усіх років перебування підростаючої людини в школі. Це предмет, основою якого є людинознавство, духовний світ людини, осмислення світу людей і себе в ньому.

Це предмет, де й самі закономірності літературної теорії вивчаються не для того, щоб учень став теоретиком літератури, а для того, щоб він глибше сприймав, розумів конкретні художні твори, які вивчаються в школі або прочитані самотійно, - сприймав і розумів їх як явища мистецтва слова.

Тому одним із важливих елементів літературної освіти учня є розуміння специфіки літератури, її своєрідності, що зумовлена засобами, з допомогою яких створюються її художні образи. Скульптор ліпить свої образи із глини, вирізає з дерева чи з каменю; художні образи живопису створюються з допомогою фарби; у музиці використовуються для цього звуки і т.д. А письменник творить художній світ літературного твору з допомогою мови, якою всі люди користуються у повсякденному житті. Тому твір літератури, як здається багатьом читачам, завжди легко зрозуміти, він доступний всім.

Але це лише зовнішня легкість. Вона проявляє себе в тому, що кожен здатен сприйняти твір лише на тій глибині, яка йому доступна: одних захоплює лише сюжет, і для них твори літератури - це ряд розповідей про різні події; особливо захоплюють таких читачів книги пригодницького характеру. Інші в образах і ситуаціях твору відкривають ті проблеми, в яких втілені найважливіші сутності духовного буття людини, - згоджуються і сперечаються з автором, співчують героям і переживають їх радощі і болі, мислять і уявляють, - відкривають великий світ людської духовності і прилучаються до нього. У співставленні літератури з іншими видами мистецтва, як правило, звертають увагу на таке: глина, дерево, камінь, фарби чи звуки поза межами мистецтва ніякої соціальної ролі не відіграють - вони просто матеріал або явище природи. А слово і поза межами літератури виконує важливу соціальну роль як засіб людського спілкування. Проте необхідно бачити різницю між словом побутовим і тим самим словом, що виконує естетичну функцію у художньому творі. Так, слово "береза" може мати різний смисл у таких, наприклад, реченнях:

1. Стару березу порізали на дрова.
2. Плакучою березкою застигла мати, провівши на війну синів.

Або згадаємо рядки старовинної пісні: «Я бачив, як вітер

березку зламав...». Якщо в першому прикладі слово «береза» має лише предметно-побутове значення, то в наступних прикладах воно набуває духовного смислу - здатності сказати про людину, її душевні муки: в другому реченні воно допомагає відтворити психологічний стан матері, а в словах пісні розкриває людську тугу і печаль.

Ще одна особливість людського образу в літературі, порівняно із образами інших мистецтв, полягає в тому, що художній образ живопису музики, скульптури, діє на органами чуттів безпосередньо у процесі його зорового або слухового сприйняття. А художній образ у літературі стає духовною реальністю не завдяки зовнішньому вигляду записаного слова або його звучання, а на основі вираженого ним змісту.

Як зазначав І. Франко⁴, письменник апелює не безпосередньо до органів чуттів публіки, а «до уяви». Апеляція до уяви збуджує асоціації, розвиває образне мислення, формує творчий потенціал читача. В цьому особлива розвиваюча можливість читання, яку нічим іншим не можна замінити. Отже, феномен творення літературного образу на основі змісту слова - це мовби дарунок самого провидіння для людини, - щоб вона, читаючи, духовно і творчо зростала.

Чому саме? Тому, що літературний образ, покликаний до життя смислом слів, необхідно створити в уяві. А для цього потрібно активізувати весь арсенал свого життєвого досвіду, уявлень і почуттів, - треба почувати, уявляти, мислити, творити.

Ось Григорій Тютюнник змальовує ніч, коли його герой малий Климко залишається сам один у бараці: «Брязкали сталевими тарелями вагонні буфери, перегукувалися дударі-стрілочники, сюрчали у свої сюрчки й вимахували ліхтарями зчіплювачі вагонів, видзвонювали молоточками по колесах обходчики поїздів... у бараці... світло звідусіль малювало на стіні супроти Климкового ліжка великі різнобарвні квіти: червоне - маки, синє - волошки, жовте - соняхи, вони мінялися і тремтіли, як од вітру в степу... то були казкові, найщасливіші в Климковому житті ночі».

Звуки і картини ночі зображені так, як їх сприймає Климко, і це сприймання розкриває душевно багате, відкрите для добра і краси серце хлопчика. Один зміст уривка - зображення звуків і кольорів ночі - стає формою вираження іншого змісту - духовної краси героя твору.

⁴ Франко Іван. Із секретів поетичної творчості. – Там само, с. 75-119.

Зміст слова стає формою образу. Або скажемо по-іншому: один зміст слів і граматично оформлених речень стає формою для вираження іншого, художнього змісту, що виступає як внутрішній смисл образу, твору, уривка, тексту в цілому.

Отже, саме буття художнього образу в літературі ґрунтується на інтелектуально-смисловій основі, а відтак літературний образ - це особливий, відкритий автором і втілений у слові художньо-естетичний смисл, що покликаний до життя емоційно-чуттєвим ставленням до світу і поєднує інтелектуальну і емоційну сфери мислення людини. Цей смисл завжди виступає як нове бачення чогось у житті, новий погляд на події, таких сторін у звичайному й відомому, які були не сприйняті, не відкриті раніше. Так, у пролозі до поеми «Мойсей» І. Франко звертається до українського народу:

... твоїм будуцим душу я тривожу...

Але говорячи про майбутнє, письменник звертається до того, що відбувалося в минулі історичні часи, бо відкриває в змісті подій минулого такі духовні сутності, які необхідно врахувати у дорозі до майбутнього, зокрема і ті, проти яких необхідно застерегти.

Сама смерть Мойсея, що так і не ступив на Обіцяну землю, виражає глибокий узагальнюючий смисл: народжений у рабстві вільним бути не може. В цьому узагальнюючому змісті проявляє себе важлива особливість художнього образу: Мойсей, залишаючись образом біблійного пророка, разом з тим є і виразником болів, прагнень і сумнівів І. Франка. Більше того, це й сам письменник з його прагненням виразити свою надію і своє розуміння шляху українського народу до нової долі, - розуміння, сповнене сумнівів і суперечок.

А в поемі «Каїн» поет використовує біблійну оповідь, щоб виразити інші, не менш важливі сутності буття.

Його Каїн, змучений злочином братовбивства, після довгих літ прокляття, відчуває відродження. Він розуміє, що виганяючи людей з раю, Бог вложив той рай людям у серце і дав на дорогу: почуття, любов, вкладені Богом у серце людини - це та могутня сила, яка є для неї джерелом життя, раєм.

Так прозріває Каїн, але дід Лемех, що зустрічає його - сліпий, він не бачить

прозріння прадіда людей і вбиває його.

Уважно читаючи поему, можна зрозуміти і душевну темінь, що є рідною сестрою моральної нерозвиненості Адама і Єви, не готових нести відповідальність за ту силу, яку дає знання. Про це свідчить історія: газові атаки 1-ої світової війни, атомні бомбардування Хіросіми і Нагасакі, катастрофа Чорнобиля,

катівні ГУЛАГУ і печі фашистських крематоріїв. І скрізь - смерть, смерть і муки, і скрізь сліпий дід Лемех, що механічно, бездумно випускає з лука смертельну стрілу... Такий смисл несуть образи Івана Франка, приходячи з минулого у наше сучасне.

В такій якості мистецтва слова - одна з основних його особливостей, суть якої - у здатності художнього тексту бути носієм **скритого смислу**, що виступає як його **підтекст**, відкриття якого потребує творчих зусиль читача. А проникнення в підтекст - це і свідчення творчого потенціалу людини, яка читає твір, і спосіб формування цього потенціалу в процесі осмислення прочитаного і його аналізу. За розповіддю про факти і події у творі завжди стоїть автор з його художньо-естетичним задумом і певною життєвою позицією. Нерідко за зображеними картинами скрито смисл, який своїм значенням набагато перевершує значення зображеного - крізь другорядне промовляє те головне, заради якого ведеться вся розповідь. Так, зображуючи, як герої "Чорної ради" полковник Шрам та старий Черевань із сім'єю прибувають до Києва, П. Куліш змальовує сцену, коли їм перегородили дорогу вози та велика група людей, що випивали за новонародженого сина козака Тараса Сурмача. Здавалося б, автор просто хоче відобразити один із звичаїв тієї пори. Але сцена має ще й інший смисл:

«- Хіба ми не тії ж козаки? - підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси. - Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом - сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

*- Та постривай, постривайте, пани кармазини, - гукнув один товстопикий синьокаптанник, - швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули ... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам **чорну** раду; тоді побачимо, хто яке має право!*

- А то ж як? - кажуть, стоячи козирем, міщане. - Не все тільки козакам на радах орудувати. Схаменулись і на нас січові братчики.

Да й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, да мов і не він, мов і не чує, що круг нього наче море грає.

- Еге-ге! - каже тоді Шрам. - так се із низу такий вітер віє! Да й догадався, що вже вогню підложено, уже тільки роздувати, то й зніметься пожежа по всій Україні".

Так другорядне стає головним, розповідь про випадкову

зустріч на вулиці розкриває тривожні симптоми боротьби за владу, що почалася між різними козацькими угрупованнями, які прагнули залучити на свою сторону різні верстви населення, для чого певні сили саме й готували Чорну раду. І не помічали, що в цій боротьбі гине рідна земля, воля України. Так, ця рада стала для України дійсно Чорною. Про це в зображеному епізоді сказано мимохідь, але суть біди полковник Шрам зрозумів – *«І серце його зомліло, як зміркував, що з того може за лихо уродитися!»*.

Однією з особливостей літературного образу є його здатність викликати **доповнюючу** дію уяви читача. Так, сторінки про дитинство Чіпки зображують лише окремі фрагменти його життя - розповіді бабусі, презирливе ставлення до «безбатченка» сільських дітей, «недобру винахідливість» хлопця, який виколов «бозі» очі, щоб той не бачив, як він братиме хліб, тощо. Але зображених картин досить, щоб читач уявив життя героя у всій його повноті - у бідності сім'ї, трагедії дитячої незахищеності, гіркого безсилля і образ, перших паростків протесту.

Відомі випадки, коли окремим авторам закидали докір за «неповноту» опису природи, інтер'єру тощо. Проте ці закиди лише свідчили про некомпетентність тих, хто робив ці зауваження: описати все просто неможливо і не потрібно - автор зображує не всі деталі, ознаки, факти буття героя, їх доповнює читач, виходячи із свого досвіду життя. Відтак, читання з одного боку, - це мовби перегортання сторінок власної долі, подій і фактів життя, співзвучних із зображеним у творі, або точніше - уявлення і роздуми над життям героїв крізь призму власного життя і власної долі.

Тому й використовують іноді термін «суб'єктивація», який означає включення у власний досвід думок і почуттів досвіду життя героя. По-друге, проникнення в мову образів і ситуацій твору - це мовби їх «розкодування», відкриття їхнього смислу, діалогу з автором, діалогу, що відбувається несвідомо, а його усвідомлення, прагнення осмислити хід думок і послідовність сприймання - як правило, виступає **після того**, як сам **факт** такого сприймання і такого **діалогу** вже **відбувся**.

В цьому явищі Л.С. Виготський вбачав причину труднощів психологів, які «заднім числом» досліджували художнє сприймання читача. По-третє, акт відтворюючої уяви та уяви доповнюючої - творчий акт, який нічим не можна замінити: він основа, на якій розвивається творча здатність людини. А тому неухвага до читання є причиною затухання творчих здібностей

частини учнів.

Апеляція до уяви читача, що виражає особливість сприймання образів літератури, є не тільки важливим засобом розвитку його творчих можливостей, а й виступає як критерій його здатності сприймати й розуміти твір. Коли людина вчиться читати, першим її умінням виступає здатність у послідовності літер відкрити слово. Потім прийде уміння у сполученні слів відкрити думку, яку виражає речення. Це буде сприйняття буквального змісту слів і речень - та основа, на якій будується сприймання образів літератури і художнього підтексту, коли буквальний **зміст** слів і речень стає **формою** вираження певної естетичної позиції. Це й виступає як критерій естетичного, а значить адекватного сприймання художнього твору. А отже, втілена у художньому образі духовна сутність, відкрита письменником, стає духовним надбанням читача, збагачує його бачення світу і досвід пізнання людини. Так від найдавніших часів у наше сьогодення прокладається духовний зв'язок поколінь, без якого неможливе саме духовне буття людини, нації, народу. Тому й потрібно бачити в літературі ту силу, яка стоїть біля витоків людської духовності.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ:

1. *Выготский А.С. Психология искусства. - М.: Педагогика, 1987. - 334 с.*
2. *Франко Іван. Із секретів поетичної творчості. Твори в 50 т. - Т. 31. - К.: Наукова думка, 1981. - С. 45-119.*
3. *Парандовский Ян. Алхимия слова. Петрарка. Король жизни. - М.: Правда, 1990. - 656 с.*
4. *Гиришман М.М. Литературное произведение. Теория и практика анализа. - М.: Высшая школа, 1991. - 160 с.*
5. *Аристотель. Об искусстве поэзии. - М.: Гос. Изд. Худ. Лит., 1957. - 184 с.*
6. *Слоньовська Ольга. Слід невловимого Протея. - Івано-Франківськ: Плай - Коломия: Вік, 2006. - 688 с.*
7. *Ситченко А.А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу. - К.: Ленвіт, 2004. - 304 с.*
8. *Ситченко А.А. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах. - К.: Ленвіт, 2011. - 291 с.*